

Historical stages of development of land relations in Uzbekistan, their role in the implementation of land reform

Allabergan BABAJanOV¹, Abdurashid ALTIEV²

Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers

ARTICLE INFO

Article history:

Received December 2021

Received in revised form

15 December 2022

Accepted 20 January 2022

Available online

25 February 2022

Keywords:

land relations,
ownership,
use,
tax system,
private land ownership,
land reform,
management,
organization,
irrigation,
land owners.

ABSTRACT

In this article, the methods of monographic research and analytical analysis are used, namely, on the basis of a comprehensive study of various historical, scientific sources. The analysis of legislative acts is presented, the directions of historical formation and development of land relations in Central Asia are studied. It is considered as one of the possible, of the main types of socio-economic relations of society. At the present stage, namely: it is noted that three types of landholdings have been historically formed and widely distributed in the state, in particular, public, private and waqf (religious). For accounting, numerous land taxes have been introduced related to rent when using land; special mention is made of the benefits introduced, this applies to the taxation of lands with different soil quality. The approaches of taxation in the development of new lands in the state of Amir Temur are considered. The role and significance of the need to study the experience of the commander in the management of land resources has been studied. Namely, their state and its legal projection at the present time.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss1-pp1-16>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Candidate of Economics, Docent, "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" National Research University. Tashkent, Uzbekistan. E-mail: alik5656@bk.ru.

² Doctor of Economics, Professor "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" National Research University Tashkent, Uzbekistan. E-mail: altiyevabdurashid@gmail.com.

Ўзбекистонда ер муносабатлари ривожланишининг тарихий босқичлари, уларнинг ер ислохотини амалга оширишдаги аҳамияти

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

ер муносабатлари,
эгалик,
фойдаланиш,
солиқ тизими,
хусусий ер эгалиги,
ер ислохоти,
бошқариш,
ташқил этиш,
суғориш,
ер мулкдорлари.

Мақолада монографик тадқиқотлар ҳамда аналитик таҳлил усулларида фойдаланилган ҳолда турли тарихий ва илмий манбаларни ўрганиш асосида кишилиқ жамиятининг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари қаторидан муҳим ўрин эгаллаган ер муносабатларини, хусусан, ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишни Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда тарихий шаклланиши ва ривожланиши, уларни республикада бугунги ер ислохотларини амалга оширишда тутган ўрни ҳамда аҳамияти баён қилинган, яъни ерга эгалик ва ердан фойдаланишда, асосан, давлат эгалиги, мулк эгалиги ва вақф (диний идоралар) эгаликларининг қадимдан кенг тарқалганлиги, ердан фойдаланишда рента билан боғлиқ кўп сонли ер солиқлари жорий қилинганлиги эътироф этилади; Амир Темур хукмронлиги давридаги ер солиғи, янги ерларни ўзлаштириш ва уларга сув чиқариш тизимларидаги ўзига хос бўлган имтиёзлар, бу тадбирларнинг бугунги кунда ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлиги қайд қилинади.

Исторические этапы развития земельных отношений в Узбекистане, их роль в реализации земельной реформы

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

земельные отношения,
собственность,
использование,
налоговая система,
частная земельная
собственность,
земельная реформа,
управление,
организация,
орошение,
земельные собственники.

В данной статье, использованы методы монографического исследования и аналитического анализа, а именно, на основе разностороннего изучения различных исторических, научных источников. Представлен анализ законодательных актов, изучены, направления исторического формирования и развития земельных отношений в Средней Азии. Рассмотрено, как один из возможных, из основных видов социально-экономических отношений общества. На современном этапе, а именно: отмечается, что в государстве исторически сформированы и широко распространены в основном три вида землевладений, в частности, государственные, частные и вакуфные (религиозные). Для учета, введены многочисленные земельные налоги, связанные с рентой при использовании земель; особо отмечается введенные льготы, это касается, при налогообложении земель с различным качеством почвы. Рассмотрены подходы налогообложения, при освоении новых земель в государстве Амира Темура. Изучена, роль и значение, необходимости изучения опыта полководца при управлении земельных ресурсов. А именно, своего государства и его юридическая проекция в настоящее время.

SUMMARY

The article, using the methods of monographic research and analytical analysis, on the basis of a comprehensive study of various historical, scientific sources, as well as legislative acts, presents the directions of historical formation and development of land relations in Central Asia, in particular, in Uzbekistan, as one of the main types of socio-economic relations of human society, their role and significance in the implementation of land and economic transformations in the republic at the present stage, namely, that there are mainly three types of landholdings historically formed and widespread in the state, in particular, public, private and waqf (religious), that numerous land taxes related to rent in the use of land have been introduced; special mention is made of the benefits introduced in the taxation of lands with various qualities, in the development of new lands in the state of Amir Timur, the role and significance of the need to study the experiences of the commander in the management of the land resources of his state and at the present time; it is indicated that one of the main tasks of the rulers of the country since ancient times has been the creation of new irrigation channels and their constant maintenance in working condition in conditions of irrigated agriculture, that they organized these works themselves every year; it is indicated that the subordination of the region to the interests of Russia radically changed land and economic relations, in particular, in the field of land use, in the development of cotton growing, irrigation; on the basis of factual materials and data, the main directions of the development of land relations in the post-revolutionary period are given, in particular, land and water reforms in the republic, their results, in general, the roles and values of accumulated historical experiences in the implementation of land reform carried out today in the country.

Ердан фойдаланиш, унга эгалик қилиш ҳар қандай кишилиқ жамиятининг асосини ташкил қилади. Демак, жамият ёки мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, сўзсиз, энг биринчи галда, ундаги мавжуд ер майдонларидан фойдаланиш тизимини, яъни ер муносабатларининг доимий такомиллашуви билан узвий боғлиқдир. Дарҳақиқат, республикамизнинг узоқ ва мураккаб тарихига назар солар эканмиз, унда ер муносабатларининг ҳам ўзига хос тарихий шаклланиши ва ривожланиши мавжудлиги яққол намоён бўлади.

Ер муносабатлари, ердан фойдаланишнинг тарихий саҳифалари энг қадимий маданий тараққиёт бешиги бўлган Ўрта Осиё халқларининг тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Серҳосил тупроқлар ва қулай иқлим шароитлари туфайли Амударё ва Сирдарё, Зарафшон воҳалари қадим замонлардан бошлаб одамлар истиқомат қиладиган ва фаолият юритадиган кўркем жойларга айланган [15].

Ўрта Осиё қадимги Шарқнинг Месопотамия ва Эрон, Хитой ва Ҳиндистон каби мамлакатлар ўртасидаги боғловчи халқа вазифасини бажарган. Ўтмиш тақдирлари бир-бирлари билан ўзаро маҳкам чатишиб кетган ҳозирги ўзбек, тожик, туркман, қирғиз ва қорақалпоқларнинг аجدодлари Осиё ва Европа халқлари билан қадимдан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатиб келганлар [8]. Ушбу алоқаларнинг ҳам асосини айнан ер муносабатлари ташкил этган. Барча тарихий формациялардаги меҳнат жараёнларида ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини бир- бирига қўшиш ҳамда уларни мослаштириш давом этиб келган. Ибтидоий жамоа тузумида бу ишлар тасодифий характерга эга бўлган бўлса, мулкчилик пайдо бўлиб, чорвадорлар ва деҳқонлар ўртасида меҳнат

тақсимотининг юзага келиши билан ерларни бўлиш, чегаралаш зарурияти туғилди. Хусусий мулк ва жамиятда синфлар пайдо бўлгандан кейин одамлар ер муносабатларини онгли равишда тартибга сола бошлаганлар ва ундан маълум мақсад йўлида фойдалана бошлаганлар. Бу ишлар олдинига деҳқончилик, чегаралаш деб, кейинчалик эса ер тузиш деб номланган [9]. Бу ишлар натижасида белгиланган чегаралар жойда мулкдорнинг ерга бўлган ҳуқуқлари чегарасини белгиланган, яъни ер тузиш ёрдамида ишлаб чиқариш муносабатларининг асосий масалалари ҳал қилинган.

Қум босиш ҳавфи Ўрта Осиё халқларини суғориладиган маданий ерларнинг ҳар бир қаричини сақлаб қолиш учун тинмай меҳнат қилишга ўргатган. Ирригация иншоотларини қуриш, маданий ер майдонларини ва дарахтзорларни кенгайтириш, боғлар ва узумзорлар барпо этиш Ўрта Осиё аҳолисининг бу ердаги мавжуд цивилизация тарихидаги асосий ташвиши бўлган. Бу нарса уларни ҳар томондан ўраб турган қумлар ҳамласига қарши ишончли ҳимоя эди [15].

Ҳукумат ирригация иншоотлари ғамида бўлса, ҳосилдор воҳа ушбу давлатнинг гуллаб-яшнашидек мукофотга сазовор бўларди. Агарда бу ишлар тўхтаб қоладиган бўлса, ҳукмдор хонадон ағдарилиб ташланиши ва шундан кейинги ўзаро урушлар натижасидами ёки узоқ давом этадиган табиий офатлар натижасидами, бир замонлар гуллаб-яшнаган давлатлардан қум остида кўмилиб кетган харобалар қоларди. Шу сабабдан бўлса керак, ирригация иншоотларини сақлаш ва ривожлантириш Ўрта Осиёдаги барча ҳукмдорларнинг асосий ташвиши бўлган. Ер хусусий мулк бўлганда бундай йирик ирригация ишларини амалга ошириб бўлмас эди, негаки алоҳида одамларнинг бундай иншоотларни қуришга кучи ҳам, имконияти ҳам бўлмаган. Натижада, ер ҳамма вақт ҳукмдорнинг мулки, яъни давлат мулки бўлган. Бу ҳолат, бир томондан, экин майдонлари, боғлар, яйловларнинг сақланишига ва кенгайишига, ирригация иншоотлари техникасининг ривожланишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан, қишлоқ хўжалигидаги мавжуд ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг турғунлигига олиб келди [8].

Маълумки, ер барча бойликлар манбаи бўлиб, унга бўлган мулкчилик шакли ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришнинг асосий омилidir. Бизгача етиб келган тарихий маълумотлар шуни кўрсатадики, Ўрта Осиёда мингларча йил олдин бўлганидек, XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида ҳам бутун ер шариятга кўра давлатга, мазкур ҳолда хонга, амирга қарашли бўлиб, аҳолига турли шартлар билан берилган. Ушбу даврларда қарор топган меъёрларга биноан ер, асосан, учта турга бўлинган: 1) *давлат ерлари (амлок ерлар)*; 2) *эғалик ерлари (мулк ерлари)*; 3) *вақф ерлари, яъни диний ва ҳайрия муассасалари ерлари* [10, 15]. Давлат ерларига сувсиз даштлар, тўқайлар, кўчманчилар, жамоа фойдаланишидаги ишлов берилмаган ерлар кирган. Мулк ерларига, асосан, қишлоқ хўжалигида фойдаланилиши мумкин бўлган ерлар кирган. Бу ерларни маҳаллий ҳокимлар белгиланган тартибда фойдаланиш учун ажратиб беришган. Бу ерлар сотилмасди, айрибошланмасди. Улардан умумий ўлпон (хирож) солиғи олинган. Мулк ерлари мазкур мулк қандай вужудга келганлиги ва ундан давлат солиғи оlinиши ёки оlinмаслигига қараб бир неча тоифа (мулки хур, мулки ушрий ва мулки хирож)га бўлинган. Аммо уларнинг ҳаммасига ҳам оlinадиган даромаднинг ярмигача етиб борадиган турли солиқлар солинган [12, 17].

Тарихий манбаларни [8, 12, 15] ўрганиш асосида шуни алоҳида қайд қилиш зарурки, гарчи ер давлат ёки хоннинг мулки эканлиги тўғрисида ҳеч ким ҳеч маҳал бахslashмаган бўлса-да, вақт ўтиши билан амалда ер ундан фойдаланувчиларга бириктирилган ва тасарруф қилинган, яъни ҳатто сотилган, мерос қилиб берилган. Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам Чингизхон томонидан киритилган “тархон” ҳуқуқи сақланиб қолган бўлиб, бу ҳуқуқ хон фармойишлари билан ерларни ўлпонлардан озод қилган, лекин бу юридик ҳуқуқнинг эмас, балки хон шахсий истагининг оқибати бўлганлигидан, давлат тахтига келган янги хон уни сақлаб қолган ёки, аксинча, бекор қилган. Айнан бундай ҳолнинг мавжуд бўлиши, яъни ер муносабатларида аниқ бир юридик ҳуқуқнинг мавжуд бўлмаганлиги Ўрта Осиёда узоқ даврлар ҳаракатда бўлган ердан фойдаланиш шаклларида жуда кўп чалкашликларга олиб келди.

Юқорида қайд қилинганидек, ердан фойдаланувчилар ундан келган даромаднинг бир қисмини ер эгаси–ҳукмдорга хирож сифатида тўлаганлар. А. Жувонмардиевнинг таъкидлашига қараганда [11], хирож икки хил бўлган: “хирожи мувазафа” ва “хирожи муқосама”. “Хирожи мувазафа” экиннинг тури ва олинган ҳосилнинг миқдорига қараб тўланган. “Хирожи муқосама” олинган ҳосилнинг миқдори ва ернинг сифатига қараб белгиланиб, унинг бир қисмини ташкил этган. Хирожнинг миқдори ҳар ерда турлича бўлиб, унинг миқдорини ҳукмдорнинг ўзи белгилаган. Умуман, хирож ернинг шароитига қараб ҳосилнинг учдан бир, тўртдан бир ёки бешдан бир қисми миқдорларида олинган” [12. Б. 36].

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, хирож солиғининг миқдорини белгилашда ушбу даврлардаёқ ер майдонларининг сифат ҳолати ҳисобга олинган. Буни, айниқса, Амир Темури ҳукмронлиги давридаги маълумотлар ҳам яққол тасдиқлайди. Хусусан, хирож солиғи деҳқончилик қилинадиган ерларнинг унумдорлиги ва ҳосил миқдори билан белгиланганлигини А. Темури ўз “Тузуқлари”да қуйидагича баён қилган: “Яна амр қилдимки, хирожни экиндан олган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар, чунончи, доим узлуксиз равишда қориз, булоқ ва дарё суви билан суғориладиган экин ерларини ҳисобга олсинлар ва ундай ерлардан олинган ҳосилдан икки ҳиссасини раиятга, бир ҳиссасини олий саркорлик (салтанат хазинаси) учун олсинлар” [14. Б. 19]. Лаълмикор ерларни суғориладиганига нисбатан унумдорлиги паст бўлганлиги сабабли бу ерлардан олинган ҳосилнинг олтидан бир қисми, баъзида эса саккиздан бир қисми хирож сифатида салтанат хазинасига тўланган. А. Темури ўз “Тузуқлари”да фуқаролардан ундириладиган солиқлар миқдори, солиқларни йиғиш тартиби, янги ерлар ўзлаштирилганлиги сабабли фуқароларга бериладиган имтиёзлар каби масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратган: “Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасидан бурун раиятдан мол-у хирож олинмасин. Ҳосил етилгач, хирожни уч бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўпловчи юбормасдан солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда бу ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Яна амр этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олинмасин, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсин, учинчи йили эса солиқ қонун қондасига мувофиқ хирож олсинлар” [14 Б. 20]. Булардан кўриниб турибдики, ушбу даврларда ҳам ер муносабатлари ва ердан фойдаланишни тартибга солиш давлат аҳамиятига молик вазифалардан ҳисобланган. Аммо ердан фойдаланишнинг аниқ тузилган муассасаларининг йўқлиги, маъмурларнинг ўзбошимчалиги

ҳамда ер эгалиги ва ердан фойдаланишни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб турадиган аниқ бир шартнома ҳужжатларининг бўлмаганлиги ер-сув муносабатларида ўта чалкашликларга олиб келган ва бу чалкашликлар барча хонликларда вақт ўтган сайин тобора мураккаблашиб, улар яшаган давр охиригача сақланиб қолган.

Юқоридаги маълумотлар Амир Темурни наинки буюк саркарда, шу билан бир вақтнинг ўзида, моҳир давлат бошқарувчиси эканлигини кўрсатади. Ҳаттоки, шу даврларда ҳам қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланганлик учун солиқ солиш тизими ниҳоятда асосланган тарзда йўлга қўйилганлигини, бу ҳолат мамлакатни гуллаб-яшнашига олиб келганлигини кўриш мумкин. Қишлоқ хўжалиги ерларидан солиқ ундириш тизими бўйича унинг мамлакатда йўлга қўйган тартибини бугунги кунда ҳам бирмунча такомиллашган ҳолда йўлга қўйиш, фикримизча, бундай ерлардан фойдаланишни ташкил этишга катта ижобий таъсир кўрсатган бўлур эди. Бундан ташқари, бугунги кунда ҳам давлат билан ердан фойдаланувчилар ўртасида ердан фойдаланиш бўйича ҳақиқий ҳуқуқий кучга эга бўлган аниқ бир шартнома ҳужжатларининг йўқлиги, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларини ердан фойдаланувчилар фаолиятига доимий аралашуви ерлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга, улар унумдорлигини сақлаш ва доимий равишда яхшилаш боришга, суғориш тизимларини такомиллаштиришга имкон бермаяпти. Дарҳақиқат, бундай ҳолатларга барҳам бериш зарурлигини тарих яна бир карра намоён қилмоқда.

Суғориладиган ерларнинг миқдори масаласига келадиган бўлсак, Г. Хидоятловнинг берган маълумотларига қараганда, XV–XVI асрларда Ўрта Осиёда 2,0 млн. гектар суғориладиган ер бўлиб, аҳоли жон бошига 0,5 гектардан тўғри келган. Лекин бу ярим гектар ерга озиқ-овқат экинлари ўстириладиган майдондан ташқари иморатлар эгаллаган жойлар, техника экинлари (пахта) етиштириладиган майдонлар ҳам кирганлиги [15] сабабли, суғориладиган ерлар майдонларининг аҳолини озиқ – овқат билан таъминлаш учун сира ҳам етарли бўлмаганлиги маълум бўлади.

Вақт ўтиши билан ер мулкларнинг анча бадавлат табақалар қўлида тўпланиши ва йирик заминдорлар синфининг шаклланиш жараёни борарди. Сувдан фойдаланиш тизимидаги ноаниқликлар ҳам йирик феодал ер мулкларининг кенгайишига ижобий таъсир кўрсатди. Хусусан, М.Й. Йўлдошевнинг берган маълумотларига қараганда, XIX асрга келиб Хива хонлигининг ер фонди қуйидагича тақсимланган: мулк ерлари 142,0 минг таноб*ни ташкил қилган; мусулмон диндорлар, яъни масжид ерлари – 152,0 минг танобни ташкил қилган (бундан ташқари, ҳар бир масжидга вақф ҳуқуқи билан қўшимча 10,0 таноб ер ажратилган бўлиб, уларнинг жами майдонихонлик бўйича 10,0 – 12,0 минг танобни ташкил қилган), демак, Хива хонлигидаги жами вақф ерлари 165,0 – 170,0 минг танобни ташкил қилган; давлатнинг экин ер фонди – 86,0 минг танобни ташкил қилган [17].

* Таноб – майдон ўлчов бирлиги: Туркистонда 400 кв.саженга ёки 1600 кв.метрга, Хива хонлигида 900 кв.саженга ёки 3600 кв.метрга, Бухоро амирлигида 600 кв.саженга ёки 2400 кв.метрга тенг бўлган (Давыдов А. Аграрные преобразования и формирование социалистического землепользования в Узбекской ССР. Ташкент, Наука, 1965, 14 стр.).

Тадқиқотчи М.Й. Йўлдошевнинг берган маълумотларини тўплаган ҳолда, XIX асрнинг ўрталарида Хива хонлигидаги бутун ер фондини ҳисоблаш қуйидаги натижаларни берган:

- маҳсулот ишлаб чиқарувчи деҳқонлар- паст табақа, *адно* ва *овсат* деҳқонлар жами 64,0 минг таноб ерга эгалик қилганлар;
- юқори табақадаги мулкдорлар жами 70,0 минг таноб ерга эгалик қилганлар;
- давлат ва масжид ерлари- 250,0 минг танобни ташкил этган.

Шундай қилиб, барча юқорида қайд қилинган ерларнинг умумий майдони – 384,0 минг танобни ташкил қилган.

Юқоридаги маълумотлардан шуни кўриш мумкинки, йирик ер эгаликларини вужудга келиши ерсиз деҳқонлар оммасини, яъни чорикорлик ва мардикорлик меҳнатини вужудга келтирди. Кечагина ўз ерларида майда мулкдор сифатида ҳаёт кечирган деҳқонлар ўз ерларини сотиб, чорикор ва мардикорларга айландилар.

Деҳқонларнинг меҳнатсеварлиги, уларнинг ерга бўлган меҳри узоқ йиллар давомида Ўрта Осиё деҳқончилиги маданиятини сақлаб қолиш ва ривожлантириш имконини берди. Улкан деҳқонлар оммасининг оғир меҳнати қайноқ қум куйдирган Ўрта Осиё ерларига ҳаёт бағишлади [8]. Улар қум унумдор текисликларни кўмиб кетишига, қуёш экинларни куйдириб юборишига, ерости сувлари далаларни босиб, шўрланишига йўл қўймасдан тинимсиз меҳнат қилганлар. Қарзлар ва солиқлар дастидан қийналган деҳқон Ўрта Осиё хонликларидаги энг ҳуқуқсиз зот эдилар. Илмий манбалар [8, 12] нинг гувоҳлик беришича, мусулмон қонуни (шариат)га кўра, ўрта асрларда аҳолидан 32 хил солиқ ундирилган. А.А. Семёнов, М.Й. Йўлдошевнинг илмий ишлари натижалари [13, 18] ушбу 32 хил солиқларнинг барчаси рента билан боғлиқлигини кўрсатади. Бундан хулоса қилиш мумкинки, умумий солиқларнинг миқдори юқорида қайд қилинганлардан ҳам ортиқ бўлган. Бундан А. Жувонмардиевнинг тадқиқотлари [12] яна бир қарра тасдиқлайди. Деҳқонлар ўз ҳаётларининг ер ва сувдан фойдаланиш қоидалари билан чамбарчас боғлиқ эканлигини яхши тушунганликлари сабабли ирригация ишларини амалга оширишда доим фаол қатнашганлар. Бу эса, ўз навбатида, Ўрта Осиёда ҳаёт негизи бўлган суғориладиган деҳқончиликни сақлаб қолиш имконини берди [15]. Дарҳақиқат, рента масалаларини чуқур ўрганиш, уларни илмий асосланган ҳолда тўлиқ тадқиқ қилиш ва ердан фойдаланиш билан боғлиқ солиқ ундириш тизимида қўллаш, сўзсиз, бугунги кундаги ислохотлар муваффақиятида ижобий самара беради.

Ўрта Осиё халқларининг суғориш иншоотларини яратиш кўникмалари асрлар мобайнида вужудга келган. Бу кўникмаларда Хоразм ва Самарқанд илмий мактаблари асос солган математика, геометрия ва астрономиядаги илмий ютуқлар, ҳар бир вилоятда ёки қишлоқда яшаган, ўзлари мустақил таълим олган кўпдан кўп суғориш мутахассисларининг тажрибаси, суғориш иншоотларини бунёд қилишда қатнашган кўп сонли миробларнинг юксак малакаси жам бўлган эди.

Суғориш ишларига амалда бутун аҳоли жалб этилган. Қишлоқлар ҳар йили янги каналлар қазилар ҳамда ариқ тозалаш учун муайян миқдорда одам ажратиши керак эди. Бош каналларни тозалаш ва сошлаш ишида ҳар бир деҳқон оиласи йилига 60 кундан 100 кунгача ишлаб бериши талаб қилинарди. Бундан ташқари, натурал мажбурият ҳам бўлиб, бунга ҳеч бир ҳақ олмасдан қурилиш материаллари (шоҳ-шабба, қамиш, тош)ни етказиб бериш кирарди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши ва қарам қилиниши барча ижтимоий-иқтисодий ҳодисалар каби ер муносабатларида ҳам туб ўзгаришлар юз беришига сабаб бўлган. Россия ҳукумати, биринчи навбатда, босиб олинган ҳудудларга қуйидаги айнан ер муносабатларига доир масалалар бўйича ўз муносабатларини белгилаши зарур эди:

- кўчманчи ва ярим кўчманчи туманлардаги ер эгалиги;
- ўтроқ туманлардаги давлат ер эгалиги;
- мулк ва вақф ер эгалиги;
- жамоа ерларидан фойдаланиш;
- суғориш сувидан фойдаланиш;
- солиқ тизими ва бошқ.

Биринчи даврларда мавжуд ер эгалиги ва ердан фойдаланиш шакллари, суғориш сувидан фойдаланиш шакллари ва тартиби, шунингдек, солиқ тизими олдинги ҳолатда сақлаб қолинган, фақат энди солиқлар Чор Россияси хазинасига тушадиган бўлган. Ер муносабатларини тартибга солиш мақсадида 1873-йил Туркистон генерал-губернатори Кауфман ўзининг “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Қоидалар”ида қатор тадбирларни амалга оширишни таклиф қилган. Биринчидан, маҳаллий феодаллардан ер эгалигини тортиб олиш, шу орқали уларнинг барча иқтисодий, ҳаттоки, сиёсий таъсирини сусайтириш, иккинчидан, келаётган солиқлар миқдорини ошириш, учинчидан, жамоага таянган ҳолда, суғориладиган деҳқончилик шароитида мавжуд ер ва сувдан фойдаланишни қонунлаштириш натижасида деҳқонларни ўз томонига оғдириш, тўртинчидан, бўш ётган ерларни суғориш мақсадлари учун махсус фондлар ташкил этиш ҳамда маҳаллий аҳолида бўлган “ортиқча” ерларга, ўзининг мустамлакачилик мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида, Россиянинг Европа қисмидан рус деҳқонларини кенг кўламда кўчириб келтириш[10].

Чор ҳукумати мулк ерларига нисбатан губернаторнинг тадбирларини маъқуллади, аммо бошқа таклифлар бўйича 1886-йили бошқачароқ қарорлар қабул қилинди. Хусусан, кейинги қабул қилинган “Қоидалар”га биноан, кўчманчи туманлардаги ерлар давлат мулки деб эълон қилинди; ўтроқ туманлардаги ерлар маҳаллий аҳолига авлоддан авлодга доимий эгалик қилиш учун, умуман, хусусий мулк қилиб берилди; ердан ва сувдан фойдаланиш шакллари ушбу жойдаги аҳолининг истаклари билан аниқланадиган бўлди; одамсиз вақф ерлари барча солиқлардан озод қилинди, одами бор вақф ерлари шу ерда ҳақиқий яшайдиган одамларнинг мулки деб эълон қилинди. Бу ерлардан тушадиган солиқлар тўғри давлат ғазнасига бориб тушиши, давлат эса ушбу маблағлар эвазига масжидлар, мадрасалар, қабристонларни таъмирлаб туриши керак эди [18].

Юқоридагилардан кўринадики, 1886-йил қабул қилинган “Қоидалар” ердан фойдаланишнинг турли шакллариининг ривожланишига тўсиқ бўлмади, ерларни эркин сотиш ва сотиб олиш учун, аксинча, шароит яратди. Бу эса, ўз навбатида, товар хўжаликни ҳамда ўтроқ ерларда Россия саноати учун энг зарур хомашё ҳисобланган пахтачиликнинг ривожланишига олиб келди. Кўчманчи туманлар ерларининг давлат мулки деб эълон қилиниши рус маъмурлари томонидан бу ерларда кўчириш фондини ташкил этишга ва бу ҳудудларга рус деҳқон оилаларини кўчириб келтиришга имконият яратган.

Янги тузумда ер солиқларининг миқдорларини қайта кўриб чиқиш мақсадида 1888-йили Ер-солиқ комиссияси ташкил этилди. Шу йилдан бошлаб ер солиқлари масалалари учун ўтроқ аҳолиси мавжуд бўлган Сирдарё, Самарқанд, Фарғона ерларини хариталаштириш ишлари бошланди. Шу билан бирга, бунда ерлар фойдаланиладиган ва фойдаланилмайдиган қисмларга ажратилди. Кўчманчи аҳоли ерларини хариталаш, ўлчаш ишлари анча кечроқ бошланди. Бу иш асосида фойдаланишга яроқли ва яроқсиз ер майдонларини аниқлаш ва “ортиқча” ерларни кўчириш фондига киритишдан иборат эди [10]. Шундай қилиб, 1889-йилдан бошлаб Ўрта Осиёга рус деҳқон оилаларини кўчириш ишлари бошланди. А.М. Давидовнинг берган маълумотларига қараганда, Семиречье* ўлкасига кейинги 50 йиллар давомида 175 минг аҳоли кўчирилиб, уларга 155 та рус посёлкалари ташкил этилган ва ўлканинг 842,0минг десятина* ер майдонлари бириктириб берилган [10].

Кўчириб келтирилган оилалар қатор имтиёзларга эга эдилар. Ерлар уларга бепул берилди, кенг ва унумдор ерлар уларга ажратилди. Кўчириб келтирилганидан бошлаб биринчи 5 йил улар солиқлардан озод қилиндилар, кейинги йиллар ҳам солиқлар бир қанча имтиёзлар асосида, яъни пасайтирилган тарзда тўланадиган бўлди. Улар қурилиш учун бепул ёғоч, 25–100 сўм миқдорида пул ссудаси, уруғликлар олдилар [18]. Туркистонда ташкил этилган янги рус ҳукумати ўлкада пахтачиликни кескин ривожлантириш бўйича қатор ишларни амалга оширишга киришган. Шундай тадбирлардан бири қўшимча янги ерларга сув чиқариш ва ўзлаштиришни кўзда тутадиган суғориш лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва жорий этишга қаратилган ҳаракатлардан иборат бўлган. А.М. Давидовнинг маълумотларига қараганда, 1885-йилдан деҳқончилик вазирлиги Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларида 600,0 минг десятина ер майдонларида махсус инженерлик қидирув ишларини олиб бориб, бир неча йилдан сўнг умумий майдони 209,8 минг десятина ерга эга бўлган 8 та объект бўйича суғоришга лойиҳа тузилган. Лекин шулардан фақатгина 45,0 минг десятина ер майдонига эга бўлган Мирзачўлни ўзлаштириш ва суғориш лойиҳаси қабул қилинган. Ушбу йили Мирзачўлда Бухоро ариғини қазиш бошланган. 6 йил давомида 27 км. канал қазилганидан сўнг унга сув юборилди, лекин бу каналдан сув оқмаган, натижада, бу иш тўхтаб қолган. 1891-йилда Бухоро ариғининг қурилган бир қисмидан фойдаланилган ҳолда Николай 1 канали (ҳозирги “Дўстлик” канали) қурила бошланган. 1895-йилда бу каналдан 6,8 минг десятина ер суғорилган, 1900-йилга келиб, Мирзачўлда ушбу канал ёрдамида 45,0 минг десятина ер суғорила бошланган. Шундай қилиб, Мирзачўлда ҳаммаси бўлиб 52,0 минг десятина ер майдони суғориладиган бўлган [10].

Янги ерларни ўзлаштириш, суғориш, кўчириш ишлари ва бошқа тадбирларнинг барчаси, асосан, ўлкада пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган эди, негаки шу давргача саноат корхоналари учун узоқ чет мамлакатлардан олиб келинаётган пахта хомашёси Россия ҳукуматига жуда қимматга тушаётган эди. Умуман, пахтачиликни ўлкада асосий соҳага айлантириш бўйича давлат томонидан шу даврларда амалга оширилган тадбирлар тизимини А.М. Давидов қуйидагиларга ажратган [10]:

* Семиречье – бузунги Жанубий Қозоғистон ва Қирғизистон Республикасининг асосий вилоятлари эгаллаган майдон.

* Десятина – чор Россияси ҳукмронлиги давридаги ер майдонларини ўлчов бирлиги. 1 десятина-0,1 гектар ёки 1000 кв.метр(Давыдов А. Аграрные преобразования и формирование социалистического землепользования в Узбекской ССР. Ташкент, Наука, 1965, 42 стр.).

1. Солиқларни натурадан пул шаклига ўтказиш. Бу тадбир деҳқонларни асосий товар маҳсулот бўлган пахта экишга мажбур қилган.

2. Туркистонда пахтачилик солиғини пасайтириш.

3. Туркистонни Россиянинг Европа қисми билан боғлайдиган темир йўлнинг қурилиши.

4. Чет элдан олиб келинаётган пахта хомашёсига солиқнинг кўпайтирилиши.

5. Туркистоннинг қатор шаҳарларида пахта тозалаш ва ёғ эстракт заводларининг қурилиши.

6. Пахтачилик бўйича Туркистонда тажриба, селекция ва агрономия ишларининг бошланиши ва бошқ.

Юқоридаги барча тадбирлар, сўзсиз, Туркистонда пахтачилик тармоғини тезкорлик билан ривожланишига зарурий шарт-шароитлар яратди. Пахтачиликни ривожланиши эса ўлкада ер-сув муносабатларида чуқур ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Бундай ўзгаришларнинг асосини яна ирригация ишлари ташкил этган. Туркистонда пахта экин майдонлари, унинг ҳосилдорлиги ва олинган ялпи пахта хом ашёси миқдорларини ўзгариш суратларини қуйидаги, 1-жадвал маълумотлари ҳам тасдиқлайди [10]:

1-жадвалдаги маълумотлардан кўринадик, ҳар йили пахта экин майдонларининг кўпайиб боришига қарамасдан, унинг ҳосилдорлиги пасая борган, бу эса пахтачиликда инқирозга олиб келган. Уни бартараф этишнинг асосий йўлларида бири сифатида янги ерларни суғориш ва уларда пахта етиштиришни йўлга қўйиш зарур, деб ҳисоблаганлар. Бунинг натижасида кўп сонли Россиялик хусусий тадбиркорлар Ўрта Осиёнинг чўлларини ўзлаштириш ва уларни суғориш бўйича қатор лойиҳаларни амалга оширишга киришган. Аммо уларнинг ҳеч бири шу йиллари ижобий натижа бермаган.

1-жадвал

Туркистонда пахта экин майдонлари, ҳосилдорлик ва ялпи ҳосил миқдорини ўзгариш суръатлари

Йиллар	Пахта экин майдонлари, дес.	Ҳосилдорлик, соф тола ҳисобида, пуд*	Ялпи ҳосил, соф толада, минг пуд
1880	17000		
1890	92889		
1900	234277		
1907	288454	21,0	6069
1910	332997	28,1	9356
1911	385034	25,9	9993
1912	389579	25,1	9787
1913	422726	25,2	10639
1914	460506	23,8	10992
1915	523614	26,8	14035
1916	533771	20,6	11011

* Пуд-22 килограмм (Давыдов А. Аграрные преобразования и формирование социалистического землепользования в Узбекской ССР. Ташкент, Наука, 1965, 49 стр.).

Шуни алоҳида қайд қилиш зарурки, 1917-йил 25-октябрда Россияда юз берган инқилоб Ўзбекистонда ҳам ер муносабатларини тубдан ўзгартириб юборган. Инқилоб натижасида Россияда “Ер тўғрисида”ги Декрет қабул қилинган. Унга биноан барча ерларга хусусий мулкчилик бекор қилинган, ер умумдавлат, умумхалқ мулкига айлантирилган, барча ерлар мусодара қилинган, ердан фойдаланиш шакллари эркин танланиши қайд қилинган, ерни, асосан, ўз кучидан фойдаланган ҳолда ишлаш йўлга қўйилган, ерни ижарага бериш ва ундан фойдаланишда ёлланма меҳнат тақиқланган, мусодара қилинган ерларни оила аъзоларининг сонига қараб қайтадан бўлиб бериш кўзда тутилган, деҳқонларнинг ўзларини хоҳиш иродаларига қараб майда хўжаликларни бирлаштириш мумкинлиги эътироф этилган ва, ниҳоят, ерлардан унумли ва оқилона фойдаланиш зарурлиги қайд қилинган.

Россияда 1917–1923-йилларда ўтказилган аграр ўзгаришларга қарамасдан, унинг чекка ўлкаларидан бири бўлган Туркистон, Бухоро ва Хоразмда инқилобгача мавжуд бўлган ер муносабатлари ҳали сақланиб келаётган эди. Ер ва сувни мусодара қилиш бўйича ҳукумат қарорлари эълон қилинишига қарамасдан улар амалда ҳали бажарилмаган эди. Ерларни сотиш, сотиб олиш, ижарага бериш давом этарди, йирик хусусий ер-мулк эгаллиги сақланиб турарди, чорикорлик ривожланган эди, ерсиз деҳқонларни мавсумий эксплуатация қилиш, бойларнинг ерларида ишлаб бериш кучайган эди.

Ушбу ҳолатларга баҳам бериш, мавжуд хусусий ер эгалликлари тугатиш, ер-сувни умумдавлат мулкига айлантириш мақсадида Ўзбекистонда 1924-йилдан бошлаб ер-сув ислоҳотини ўтказишга тайёргарлик ишлари бошланди. Умуман, тадқиқ қилинган илмий манбалардан [9, 14, 17] кўринадикки, Фарғона, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида 1924–1925-йилларда ислоҳотга тайёргарлик ишлари тугади, ислоҳотнинг ўзи эса бу жойларда 1925-йилнинг декабридан 1926-йилнинг баҳоригача ўтказилган. Зарафшон вилоятида тайёргарлик ишлари 1926-йилнинг май-декабрь ойларида амалга оширилган, ислоҳот эса 1926-йилнинг декабридан 1927-йилнинг февралигача ўтказилди. Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида 1927–1928-йиллари тайёргарлик ишлари олиб борилди, 1928-йилнинг охири – 1929-йилнинг бошларида бу ҳудудларда ҳам ислоҳотлар амалга оширилган.

Ислоҳотлар жараёнида хўжаликларда ер бўлагини қолдириш меъёрлари: Фарғона вилоятида 7,0 десятинали, Зарафшонда – 9 десятинали, Тошкент ва Самарқандда – 10,0 десятинали ташкил этган. Ерсиз хўжаликларга ер бериш меъёрлари Фарғонада – 3,0 десятинали, Зарафшонда – 4,0 десятинали, Тошкент ва Самарқандда – 4,5 десятинали ташкил этган [10].

Ер-сув ислоҳотини амалга оширишга тайёргарлик даврида жуда катта ишлар, жумладан, ерларни миқдорий ҳисоб қилиш ишлари бажарилган. Илмий манбалар [8, 10]да қайд қилинишича, ер ҳисоби ва аграр муносабатларни ўрганиш техник нуқтаи назардан қуйидагича бажарилган. Ер тузиш отрядлари ҳар бир вилоятда барча ерларнинг оддий планини олганлар, статистлар эса аҳолини оддий сўровномадан ўтказиш йўли билан бу ерларни маълум ердан фойдаланувчиларга боғлаганлар ва, натижада, ҳар бир хўжаликнинг иқтисодий кўрсаткичлари (ер, инвентар, экинлар, ҳайвонлар, ишчиларни жалб қилинганлиги, ижара ва ҳақ.) бўйича тавсифлайдиган ер ҳисоби маълумотлари тузилган.

Республикада ер-сув ислохотини ўтказишга кўп сонли мутахассислар жалб қилинган. Жумладан, битта Зарафшон вилоятида ислохотга тайёргарлик ишларида Марказий ер тузиш партияси таркибида 700 нафар мутахассис қатнашган. Ушбу даврда, олдинга Марказий, кейинчалик вилоят ва туман ер ислохотлари комиссиялари ташкил этилган [10, 11].

Ер-сув ислохотининг ўтказилиши туфайли, А.М. Давидовнинг маълумотларига қараганда, Фарғона водийсида меҳнат қилмайдиган ва 2776277 десятина ерга эга бўлган 1133 хўжалик тугатилган ва белгиланган меъёридан ортиқ ерлари бўлган 14949 хўжаликдан жами 76272 десятина ер майдони қирқиб олинган. Ерсиз ва ери кам хўжаликларга улашиб бериладиган ерларнинг умумий фонди 113278,1 десятинадан иборат бўлиб, унинг 104035,48 десятинаси ёки 91,84% меҳнат қилмайдиган хўжаликларни тугатиш ва ери кўп хўжаликларнинг ортиқча ерларини қирқиб олиш ҳисобига амалга оширилган, қолган 9242,58 десятина ер (8,16%) эса вақф ерлари, жамоа ерлари ва бошқа ерлар бўлган. Чорикорларнинг 18704 хўжалиги шу ерлар ҳисобига ер билан таъминланган ва ери кам 12233 та хўжалик ўз ерларига ёндош бўлган ерлардан қўшимча улуш олган [10]. Катта ер эгаликларида қирқиб олинган ва қолдирилган ер майдонлари тўғрисидаги маълумотлар қуйидаги, 2-жадвалда келтирилади.

2-жадвал

Йирик ер эгаликларида қирқиб олинган ва уларга қолдирилган ер майдонлари бўйича маълумот* (1927–1928 йй.)

Вилоятлар	Ери кесиб олинган хўжаликлар сони	Уларда мавжуд бўлган ер майдонлари, минг дес.	Кесиб олинган		Қолдирилган	
			Жами, минг дес.	Ўртача бир хўжаликдан, дес.	Жами, минг дес.	Ўртача бир хўжаликдан, дес.
Тошкент	1169	20,8	9,0	7,7	11,8	10,0
Фарғона	4392	59,2	28,3	6,5	30,9	7,0
Самарқанд	1200	22,0	9,2	7,7	12,8	10,6
Зарафшон	2247	28,3	10,3	4,6	18,0	8,0
Жами	9014	130,3	56,8	6,3	73,5	8,2

Ер-сув ислохотининг сиёсий ва иқтисодий натижаси шундан иборат бўлганки, у ердан фойдаланишдаги феодал муносабатлар қолдиқларини тугатди, деҳқонларнинг камбағал табақасини оғир солиқлардан озод қилди ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига йўл очиб берди. Ислохот даврида ўз сиёсий ва иқтисодий аҳамияти бўйича муҳим бўлган хўжаликлараро ер тузишга оид катта ҳажмлардаги ишлар бажарилган: ерлар асосан қишлоқ аҳолиси ўртасида қайта тақсимланган ва, натижада, ўз меҳнати билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи эркин деҳқон хўжаликлари вужудга келтирилган эди. Белгиланган меъёрлар доирасида ер майдонларига эга бўлган мустақил деҳқон хўжаликларига ушбу даврда тўла эркинлик бериш, уларнинг хўжалик фаолиятларига аралаш-

* Давыдов А. Аграрные преобразования и формирование социалистического землепользования в Узбекской ССР. Ташкент, Наука, 1965, 136 стр.

маслик бундай хўжаликларнинг тезлик билан ривожланиб кетишига, мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўла ва барқарор таъминлашга имкон берган бўлур эди, аммо бундай эркинлик узоққа чўзилмади, негаки шу даврга келиб, Ўзбекистонда ҳам собиқ Иттифоқнинг бошқа республикалари каби қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлаштириш жараёни бошланиб кетган эди. Тарихий ва илмий манбалар [8, 10, 15]га қараганда, 1932-йилнинг ўзидаёқ республиканинг 81,7% деҳқон хўжаликлари ўзларининг бутун экин майдонлари билан колхозларга мажбурий ҳолда киритилган. Колхозларга кирмаган мустақил деҳқон хўжаликлари қаттиқ таъқиб остига олинган, қулоқ қилинган, ер ва мол мулклари тортиб олиниб, оилалари билан бирга бошқа жойларга сургун қилинган. Собиқ Иттифоқ ҳукуматининг 1932-йил 26-октябрдаги “Колхозларнинг барқарор ердан фойдаланишини яратиш тўғрисида”ги Қарорига биноан колхоз аъзоларини ўз ер участкалари, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлари, ишчи қуроллари билан колхозлардан чиқиб кетишлари тақиқланди. Бутун умр, асрлар бўйи мустақил ва эркин тарзда хўжалик юритишга, ўзининг ва оила аъзоларининг меҳнати эвазига ердан фойдаланишга, ундан юқори ҳосил олишга, чорва молларининг маҳсулдорлигини доимий равишда ошириб боришга ўрганиб қолган деҳқон хўжаликларини мажбурий равишда колхозларга киритилиши, уларнинг мулкани жамоа мулкига айлантирилиши, ишлаб чиқариш фаолиятига кейинчалик ҳам узлуксиз аралашув мамлакат қишлоқ хўжалигига катта зарар келтирди. Ўз даврининг машҳур иқтисодчи олими А.Чаянов бу тўғрида шундай ёзган эди: “Халқ учун ерга эгалик қилиш эмас, балки ундан фойдалана олиши, унда мунтазам ва баракали ишлашига ҳеч кимнинг ҳалақит бермаслиги муҳимдир” [16. Б. 46]. Дарҳақиқат, қатъий режалаштириш ва юқоридан туриб хўжалик фаолиятига доимий аралашув республикада фаолият юритган колхозлар ва давлат хўжаликлари(совхозлар)нинг ишлаб чиқариш фаолиятига, уларнинг ер майдонларидан фойдаланиш самарадорлигига кескин зарар етказди. Бундай аралашув деярли 60 йилдан ортиқ ҳукм сурди. Фақатгина Ўзбекистон Республикасини мустақилликка эришиши ва бунинг натижасида ижтимоий иқтисодий жабҳаларнинг бошқа йўналишлари каби ердан фойдаланишда, ер муносабатларида юз берган туб ўзгаришлар, яъни мустақил давлатда ривожланаётган бозор иқтисодиётига мос ер ислохотларини амалга оширилиши бундай аралашувларга қисман бўлсада чек қўймоқда, деҳқонлар мустақил равишда хўжалик юритишга, ўзларининг меҳнатларидан барҳаманд бўлмоқдалар. Хусусан, 1990-йиллардан кейин Ўзбекистонда бошланган ер ислохотлари 2020-йилларга келиб ер муносабатларида туб ўзгаришларга олиб келди. Умуман, Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида ер ислохоти режали иқтисодиётда юзага келган ер муносабатларини бозор муносабатларига изчил ва босқичма-босқич ўзгартиришдан иборат бўлди [7]. Бунда шуни қайд қилиш жоизки, ушбу ўзгаришлар ерга нисбатан мулкчилик муносабатларини ҳамда улар билан боғлиқ ерни тақсимлаш, ер учун тўланадиган ҳақни ундириш ва ундан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган муносабатларни ислоҳ қилишнинг кенг доирасини ўз ичига олади.

Мамлакатда ерни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш орқали ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг вужудга келиши ўтиш иқтисодиёти ва ер муносабатларини ислоҳ қилишнинг асосий муаммоларидан биридир [7]. Ушбу муаммони ҳал қилиш, бошқа ривожланган давлатлар каби республикада ҳам

ҳақиқий ер бозорини шакллантириш, ҳеч бир бошқарув ташкилотларининг аралашувисиз ерда ҳўжалик юритиш имкониятларини яратиш мақсадларида кейинги йиллари республикада қатор қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар [1, 2, 3, 4, 5] қабул қилиндики, уларда кўрсатилган қоидаларга қатъий риоя қилиш, сўзсиз, мамлакатда ер ислоҳотини муваффақиятли ниҳоясига етказишга имкон беради. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 7-сентябрдаги ПФ-6061-сонли “Ер ҳисоби ва давлат кадастрларини юритиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони [3] ва 2020-йил 7-сентябрдаги ПҚ-4819-сонли “Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Кадастр агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори [4] билан мамлакатда ер ресурсларини бошқаришнинг янги, бугунги бозор муносабатларига мос, тизими ташкил этилишига асос солинди. Гап шундаки, кейинги йилларда ерларни ажратиш, улар ҳисобини юритиш, қишлоқ ҳўжалиги экинларини жойлаштириш, ер назоратини амалга ошириш вазифаларининг ягона органда тўпланиб қолганлиги, ер участкалари, бино ва иншоотларга бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатига олиш органнинг ўзи томонидан амалга оширилиши соҳада манфаатлар тўқнашувини вужудга келтирди. Айнан ушбу муаммоларни бартараф этиш ва мамлакатнинг миллий бойлиги ҳисобланган ердан фойдаланишни бугунги бозор муносабатларига мос бошқаришни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасининг қишлоқ ҳўжалик ерлари ва экинларини мониторинг қилиш, қишлоқ ҳўжалик экинларини жойлаштириш, қишлоқ ҳўжалик ерларини муҳофаза қилиш бўйича давлат назоратини амалга ошириш, тупроқ бонитировкасини ўтказиш, ерларнинг меъёрий қийматини аниқлаш, тупроқ унумдорлигини ошириш, тупроқшунослик, геоботаникага оид тадқиқотларни амалга оширишга доир вазифалари, функциялари ва ваколатлари Қишлоқ ҳўжалик вазирлигига ўтказилди. Юқорида қайд қилинган олдинги қўмита негизида Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Кадастр агентлиги ташкил этилди. Унинг ташкилий тузилмаси қуйидаги 1-расмда келтирилади. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ер муносабатлари соҳасидага барча ваколатлари олиб ташланди ва бу ваколатлар ушбу, янги ташкил этилган бошқарув тизимига ўтказилди. Ўзбекистон Республикасининг “Қишлоқ ҳўжалигига мўлжалланмаган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида” ги Қонуни [2] ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021-йил 8-июндаги ПФ-6243-сонли “Ер муносабатларида тенглик ва шаффофликни таъминлаш, ерга бўлган ҳуқуқларни ишончли ҳимоя қилиш ва уларни бозор активига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони [5] билан қишлоқ ҳўжалигига мўлжалланмаган ерларни хусусийлаштиришга ва уларни бозор активига айлантиришга киришилди. Ер участкаларини хусусийлаштириш жараёнларининг ривожланиши ер мулкчилигини давлат тасарруфидан чиқариш чора-тадбирлари тизими жорий этилмоқда, ер ресурслари-нинг мулкдори сифатидаги давлатнинг иқтисодиётдаги функцияси босқичма-босқич ислоҳ қилиниши юз бермоқда. Аграр секторда илгари тўлиқ давлат томонидан назорат қилинган йирик давлат ҳўжаликлари (совхозлар) ва жамоа ҳўжаликлари (колхозлар)ни тугатиш ҳамда республикада қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини асосий ишлаб чиқарувчиларига айланган фермер ва деҳқон ҳўжаликларини

1-расм. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Кадастр агентлигининг ташкилий тузилмаси

шакллантириш бўйича кенг қўламли дастурларни амалга оширилганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Мазкур жараён босқичма-босқич амалга оширилди. Натижада, 2020-йилда республикада 71212 та фермер хўжалиги ва 4912 мингдан ортиқ деҳқон хўжаликлари фаолият кўрсатди. Бугунги кунда бу хўжаликлар мамлакатда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг аксарият катта қисмини ишлаб чиқарувчилари сифатида иштирок этмоқдалар. Шундай қилиб, юқорида олиб борилган монографик ва таҳлилий тадқиқотлар асосида қисқача хулоса қилиш мумкинки, Марказий Осиёнинг асосий мамлакатларидан бири ҳисобланган Ўзбекистонда ҳам ижтимоий муносабатларнинг муҳим таркибий қисми бўлган ер муносабатлари бу ерда истиқомат қилган аҳолининг тарихига монанд ҳолда ўзининг тарихий шаклланиш ва ривожланиш йўлига эга бўлган.

Бундай йўлга доимий назар солиб туриш, йўл қўйилган хато ва камчиликларни бундан буён қайтармаслик мамлакатни дунёнинг энг ривожланган давлатлари қаторига олиб чиқишда муҳим омиллардан бири бўлишига аминмиз, зеро тарихий ривожланиш сабоқлари бугунги ислохотларни муваффақиятли амалга оширишда, республикада ҳам ривожланган давлатлар каби бозор иқтисодиётига монанд ер муносабатларини шакллантиришда катта амалий аҳамиятга эга бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Асосий қонуни). Тошкент, Ўзбекистон, 2018.
2. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”. Тошкент, 2021, Lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 сентябрдаги ПФ-6061 сон Фармони “Ер ҳисоби ва давлат кадастрларини юритиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”да. Тошкент, 2020, Lex.uz.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 сентябрдаги ПҚ-4819-сонли Қарори “Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Кадастр агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”. Тошкент, 2020, Lex.uz.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 8 июндаги ПФ-6243-сонли Фармони “Ер муносабатларида тенглик ва шаффофликни таъминлаш, ерга бўлган ҳуқуқларни ишончли ҳимоя қилиш ва уларни бозор активига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”. Тошкент, 2021 й.
6. Абдуллаев З.С. Ер ресурслари қийматини баҳолаш жараёнларини моделлаштириш. Тошкент, А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2013 й.
7. Алтиев А.С. Ер ресурсларидан фойдаланиш тизимини тартибга солиш муаммолари. Монография. Тошкент, Фан, 2018 й.
8. Ахмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи. 1 китоб, Тошкент, Ўқитувчи, 1996 й.
9. Бабажанов А.Р., Рўзибоев С.Б., Мажитов Б.Х. Ердан фойдаланиш асослари. Тошкент, ТИҚХММИ, 2018 й.
10. Давыдов А.М. Аграрные преобразования и формирование социалистического землепользования в Узбекской ССР. Ташкент, Наука, 1965 й.
11. Давыдов А.М. Земельный фонд Узбекской ССР и его использования. Ташкент, Фан, 1966 й.
12. Жувонмардиев А. XIV–XIX асрларда Фарғонада ер - сув масалаларига доир. Тошкент, Фан, 1969 й.
13. Семенов А.А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства Бухарского ханства. Ташкент, 1929 й.
14. Темур Амир. Темур тузуклари Б. Ахмедов таҳрири остида. Тошкент, Нашриёт матбаа бирлашмаси, 1999 й.
15. Хидоятлов Г.А. Менинг жананжон тарихим. Тошкент, Ўзбекистон, 1994 й.
16. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Изб. труды, М., Экономика, 1989 й.
17. Юлдашев М.Ю. К истории крестьян Хивы XIX века. Ташкент, Фан, 1966 й.
18. Юлдашев М.Ю. Аграрные отношения в Туркистане (конец XIX – начало XX вв.). Ташкент, Фан, 1969 й.